

**PAREMIOLOGIK VA LAKUNAR BIRLIKLARNING LINGVOMADANIY
TADQIQI**

Ahmadaliyeva Lutfiya Munavvarjon qizi

Turan International University 2-bosqich magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada paremiologik birliklar hamda lakunar birliklarning lingvomadaniy tadqiqi tizimli tahlil qiladi. Tadqiqotning maqsadi maqol-matal va lakunar hodisasining milliy qadriyatlar, konseptlar hamda madaniy kodlar bilan bog‘lanish mexanizmlarini ochishdir. Metod sifatida semantik-komponent tahlil, kognitiv talqin va qiyosiy tarjima tahlili qo‘llanadi. Ilmiy yangilik lakunarlikning paremiologik qatlamda namoyon bo‘lish mezonlarini aniqlashdadir.

Kalit so‘zlar

paremiologiya, lakuna, lingvomadaniyat, konsept, madaniy kod, tarjima muammosi, ekvivalentlik.

Аннотация

Данный тезис посвящён лингвокультурному исследованию паремиологических единиц и лакунарных единиц. Цель работы состоит в выявлении механизмов связи пословиц и поговорок с национальными концептами, ценностями и культурными кодами. Методология опирается на семантико-компонентный анализ, когнитивную интерпретацию и сопоставительный переводческий анализ. Научная новизна заключается в уточнении критериев лакунарности в паремиологическом слое и описании её типологии.

Ключевые слова

паремиология; лакуна; лингвокультура; концепт; культурный код; переводческая проблема; эквивалентность.

Abstract

This thesis examines paremiological units and lacunar units from a linguocultural perspective. The aim is to reveal how proverbs and sayings encode national concepts, values, and cultural codes, and how lacunarity emerges in interlingual comparison and translation. The study employs semantic component analysis, cognitive interpretation, and contrastive translation analysis. The novelty lies in specifying criteria for lacunarity within paremiological material and proposing a typology for linguocultural interpretation.

Keywords

paremiology; lacuna; linguocultural studies; concept; cultural code; translation studies; equivalence.

Paremiologik birliklar deganda maqol, matal va barqaror hikmatli iboralar orqali ijtimoiy tajriba umumlashtirilgan, normativ va baholovchi mazmunni ixcham shaklda

uzatuvchi til birliklari tushuniladi. Ularning ishlash mexanizmi odatda ikki qavatli bo‘lib, sirtqi semantikada oddiy voqea tasviri beriladi, ichki qatlamda esa konseptual xulosa, me‘yor yoki ogohlantirish kodlanadi, shu bois paremiya ko‘pincha metafora, metonimiya va antitezaga tayangan holda “kognitiv qisqartma” vazifasini bajaradi. Masalan, “Mehnat qilgan to‘yadi” mazmunan harakat va natija munosabatini ko‘rsatadi, biroq lingvomadaniy jihatdan mehnatsevarlik konsepti va ijtimoiy adolat tasavvurini mustahkamlaydi, ya‘ni shaxsiy sa‘y-harakatning legitimligi madaniy me‘yor sifatida beriladi. Empirik kuzatuvlarda o‘zbek maqollarining sezilarli qismi axloqiy baholovchi predikatsiyaga ega bo‘lib, paremiologik korpuslarda didaktik semantika ulushi ko‘p uchrashi qayd etiladi, amaliy tahlillarda bunday birliklar umumiy paremiya fondining yarmidan ortig‘ini tashkil etishi kuzatiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, paremiya ijtimoiy xotira va stereotiplarni til orqali “qadoqlab” uzatadi, bu esa lingvomadaniyatda kollektiv tajribaning verbal modeli sifatida baholanadi [1].

Lakunar birliklar esa ma‘lum bir tilda mavjud bo‘lgan, ammo boshqa tilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri nomlanmaydigan yoki struktura va mazmuni bo‘yicha tayyor ekvivalentga ega bo‘lmagan konsept, realiya yoki semantik nuqtani bildiruvchi birliklar sifatida izohlanadi. Lakunarlik mexanizmi til va madaniyatning notekis konseptual xaritasidan kelib chiqadi: bir jamiyatda muhim bo‘lgan predmet, marosim yoki ijtimoiy rol leksik jihatdan aniq nomlansa, boshqa jamiyatda u umumiyroq atamalar bilan ifodalanadi yoki umuman tilga olinmaydi, natijada tarjimada bo‘shliq paydo bo‘ladi. Masalan, “hashar” atamasining ko‘plab tillarda aynan shu ijtimoiy-axloqiy institutni to‘liq qamrab oladigan bitta so‘z bilan berilmasligi, ko‘pincha izohli tarjima yoki tasviriy ekvivalentga murojaat qilishni talab etadi, bu esa lakunarlikning klassik ko‘rinishidir. Tarjima amaliyotida lakunalarni kompensatsiya qilish usullari orasida transkripsiya, izohli qo‘shimcha, funksional analog topish va pragmatik moslashtirish keng qo‘llanadi; kuzatuvlarda izohli tarjima ulushi sezilarli bo‘lib, badiiy matn tarjimalarida madaniy realiyalarni berishda tez-tez uchraydi. Ilmiy izohga ko‘ra, lakuna oddiy “so‘z yetishmasligi” emas, balki konseptual tafovut natijasidir, shu sababli uni lingvomadaniy talqin qilmasdan turib ekvivalentlikka erishish qiyin [2].

Paremiologik qatlamda lakunarlik alohida murakkab ko‘rinish oladi, chunki paremiya nafaqat leksik birlik, balki tayyor semantik-sintaktik qolip va madaniy presuppozitsiyalar majmuasidir. Bu yerda mexanizm shundayki, maqolning sirtqi tasviri ko‘pincha universal ko‘rinsa-da, uning ichki baholovchi modeli milliy mentalitetga xos bo‘lib, boshqa tilda mavjud maqollar bilan faqat qisman qoplanadi yoki umuman qoplanmaydi. Masalan, o‘zbek tilidagi mehmonnavozlikka doir ayrim maqollarni boshqa tilga o‘g‘irganda, “mehmon” konseptining ijtimoiy maqomi va marosimiy normalari turlicha bo‘lgani sababli, tayyor paremiologik ekvivalent topilmaydi, natijada mazmun yo‘qotish yoki stilistik og‘ish yuz beradi. Qiyosiy tahlillarda paremiya ekvivalentligi ko‘pincha uch darajaga ajratiladi: to‘liq ekvivalent, qisman ekvivalent va nol ekvivalent; amaliy materiallarda aynan qisman va nol ekvivalent holatlari sezilarli ulushni egallaydi, bu esa paremiologik lakunarlikning keng tarqalganligini ko‘rsatadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, paremiya “madaniy skript”ni

faollashtiradi, skript mos kelmasa, mazmunni ko‘chirish emas, balki qayta konseptualizatsiya qilish talab etiladi [3].

Lingvomadaniy tadqiqda paremiologik birliklarni konseptlar orqali o‘rganish yondashuvi maqolning mazmunini individual so‘zlar yig‘indisi sifatida emas, balki qadriyatlar tizimining mikro-modeli sifatida talqin qilishni anglatadi. Bu yondashuvning mexanizmi konseptual tahlilga tayanadi: paremiya tarkibidagi obraz, predikatsiya va baho komponentlari ajratilib, ular milliy konseptosfera bo‘laklari bilan bog‘lanadi, shundan so‘ng pragmatik vazifasi aniqlanadi. Masalan, “Sabrning tagi sariq oltin” paremiysi sabr konseptini faqat psixologik holat emas, balki ijtimoiy muvaffaqiyatga eltuvchi strategiya sifatida ko‘rsatadi; bu yerda “sariq oltin” obrazi qiymatning maksimal darajasini bildiruvchi metaforik o‘lchov vazifasini bajaradi. Kuzatishlarda qadriyat konseptlariga doir paremiya guruhi katta hajmni tashkil etishi, xususan, sabr, mehnat, or-nomus, kattaga hurmat kabi konseptlarning paremiologik ifodasi muntazam uchrashi bilan tasdiqlanadi. Ilmiy izohga ko‘ra, konseptual yondashuv paremiologik semantikani barqaror “madaniy yadrolar” bilan bog‘laydi va ularni qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi [1].

Lakunar birliklarni lingvomadaniy nuqtayi nazardan tasniflashda ularning leksik, frazeologik va paremiologik ko‘rinishlari farqlanadi, bu tasnif real tarjima amaliyoti va madaniy tafovutlarni aniqlashda zarur hisoblanadi. Mexanizm shundaki, leksik lakuna bitta so‘z darajasida namoyon bo‘lsa, frazeologik lakuna tayyor ibora darajasida, paremiologik lakuna esa tayyor hikmatli qolip darajasida “bo‘shliq” yaratadi; daraja oshgani sari kompensatsiya narxi ham, ya’ni matnning stilistik va pragmatik mosligini saqlash qiyinligi ham ortadi. Masalan, bir tilda mavjud bo‘lgan maishiy-marosimiy realiyalarni bildiruvchi so‘z boshqa tilda izoh talab qiladi, biroq paremiologik lakunada izoh berish matnning ritmi va ta’sirini buzishi mumkin, shu sababli funksional analog izlash afzal bo‘ladi. Tarjima nazariyasida bunday holatlarda adekvatlik va ekvivalentlik o‘rtasidagi nisbat muhokama qilinadi, amaliy tahlillarda esa maqsadli auditoriya uchun tushunarlilik ko‘pincha ustuvor bo‘lib chiqadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, lakunarlik tasnifi tarjimon va tadqiqotchiga qaysi qatlamda yo‘qotishlar eng yuqori bo‘lishini oldindan ko‘rish va strategiyani shunga mos tanlash imkonini beradi [4].

Paremiologik birliklarning ichki semantik tuzilishini komponentlarga ajratish lingvomadaniy tadqiqning asosiy amaliy bosqichi hisoblanadi. Mexanizm sifatida semantik-komponent tahlilda denotativ komponent, konnotativ komponent va baholovchi komponent farqlanadi, so‘ng ular konseptual maydonlar bilan bog‘lanadi, bu jarayon paremiya “nimani aytadi” va “nima uchun shunday aytadi” savollarini birlashtiradi. Masalan, “Yetti o‘lchab, bir kes” bir qarashda hunarmandchilik harakatini bildiradi, biroq ichki qatlamda ehtiyotkorlik va mas’uliyat konsepti me’yor sifatida talqin qilinadi, ya’ni xulq-atvor strategiyasi madaniy norma sifatida mustahkamlanadi. Kuzatuvlarda bunday paremiya turi ko‘pincha imperativ yoki maslahat pragmatikasi bilan kelishi, nutqiy vaziyatlarda esa ijtimoiy nazorat va tajriba uzatish funksiyasini bajarishi qayd etiladi. Ilmiy izohga ko‘ra, paremiya tarkibidagi baholovchi komponent lingvomadaniy “normativ matritsa”ni ifodalaydi va shu matritsa milliy madaniyatning til orqali ko‘rinadigan qismi sifatida baholanadi [5].

Lakunar birliklarni aniqlashda esa metodologik asos sifatida qiyosiy-semantik xaritalash va tarjima ekvivalentlari korpusini tekshirish qo‘llanadi. Bu yerda mexanizm shundayki, bir tildagi birlik uchun ikkinchi tilda muntazam ishlatiladigan tayyor muqobil topilmasa, yoki muqobil topilganda pragmatik qiymat mos kelmasa, lakunarlik ehtimoli kuchayadi; demak, mezon faqat lug‘aviy emas, balki pragmatik va stilistik ham bo‘ladi. Masalan, milliy taom, kiyim yoki marosim nomlari ko‘pincha transkripsiya bilan beriladi, biroq ularni qabul qiluvchi auditoriya uchun tushunarli qilish maqsadida izoh qo‘shiladi; bu jarayonda birlikning emotsional va baholovchi soyasi yo‘qolishi mumkin. Tarjima amaliyotida bunday yo‘qotishlarni kamaytirish uchun kompensatsiya usuli qo‘llanadi, ya’ni boshqa joyda qo‘shimcha madaniy signal beriladi; kuzatuvlarda ayniqsa badiiy tarjimada bu usul samarali ishlashi ta’kidlanadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, lakuna “til birligi”ning emas, “madaniy tajriba birligi”ning ko‘chirilishida yuzaga keladigan muammo bo‘lgani uchun u lingvomadaniy interpretatsiyasiz hal etilmaydi [2; 4].

Lingvomadaniy tahlilda tarixiy omil ham muhim, chunki paremiologik fond turli davrlar tajribasini qatlam-qatlam saqlab keladi va lakunalar ham tarixiy yo‘l bilan shakllangan madaniy farqlarni ko‘rsatadi. Mexanizm nuqtayi nazaridan, ayrim paremiyalar qadimgi dehqonchilik, hunarmandchilik va karvon savdosi kabi xo‘jalik shakllariga tayanadigan obrazlarni saqlaydi, biroq zamonaviy nutqda ular abstrakt xulq modeli sifatida qayta talqin qilinadi, ya’ni diaxron obraz sinxron konseptga xizmat qiladi. Masalan, “Arpa-bug‘doy ekan, non o‘rar” singari mazmundagi konstruktsiyalar ishlab chiqarish va natija munosabatini mustahkamlaydi; bu yerda tarixiy realiya obraz bo‘lib qoladi, konsept esa universallashtadi. Tarixiy qatlamni hisobga olmasdan turib, ba’zi paremiyalarning ichki motivatsiyasi tushunarsiz bo‘lib qolishi, bu esa tarjimada “nima uchun aynan shunday obraz tanlangan” savolini ochiq qoldirishi mumkin. Ilmiy izohga ko‘ra, diaxron talqin lingvomadaniy kodning paydo bo‘lish shartlarini tiklaydi va lakunarlikning ildizini madaniy taraqqiyot yo‘nalishlarida izohlashga yordam beradi [3; 6].

Kimyoviy formula bu mavzuda bevosita obyekt bo‘lmasada, lingvomadaniy paremiologiyada “modda va qiymat” metaforalari qanday ishlashini aniq ko‘rsatadigan ilmiy analogiya sifatida muhim izohiy material bo‘la oladi. Mexanizm shundan iboratki, “oltin” konsepti ko‘plab paremiyalarda maksimal qadr, barqarorlik va sinovdan o‘tganlik ramzi sifatida keladi, holbuki ilmiy nuqtayi nazardan oltin elementar modda bo‘lib, uning kimyoviy belgisi Au, atom raqami 79 va zichligi 19,32 g/sm³ ekanligi ma’lum; shu “barqarorlik” haqidagi ilmiy tasavvur metaforik tarzda madaniyatga ko‘chadi. Masalan, “sariq oltin” obrazining tanlanishi tasodifiy emas, chunki oltinning oksidlanishga nisbatan chidamliligi va “o‘zgarmas qiymat” sifatida tarixiy iqtisodiy roli jamiyat xotirasida mustahkamlangan, natijada sabr kabi axloqiy sifat ham “o‘zgarmas qiymat” bilan qiyoslanadi. Kuzatuvlarda qimmatbaho metallarga oid metaforalar o‘zbek paremiyalarida tez-tez uchrab, ayniqsa axloqiy qadriyatlarni kuchaytirish vazifasini bajarishi ko‘rinadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, tabiiy-ilmiy bilimlar va iqtisodiy amaliyotlar madaniy semioz jarayonida ramzga aylanib, paremiologik qatlamda konseptual kuchaytirgich sifatida ishlaydi [5]

Xulosa qilib aytganda, Paremiologik birliklar lingvomadaniy tizimda kollektiv tajriba, qadriyat va baholash me’yorlarini ixcham va obrazli shaklda kodlaydigan barqaror tuzilmalar sifatida namoyon bo’lishi aniqlandi. Lakunar birliklar esa tillararo qiyosda ekvivalentlikning izdan chiqish nuqtalarini ko’rsatib, madaniy konseptlar xaritasidagi nomutanosiblik natijasi ekanligi bilan tavsiflandi. Paremiologik lakunarlik aynan tayyor hikmatli qolip va madaniy skriptlar mos kelmasligidan kuch olishi, shu sababli oddiy leksik muqobil topish bilan cheklanmaydigan kompleks hodisa ekani umumlashtirildi. Konseptual tahlil va qiyosiy tarjima tahlili birgalikda qo’llanganda, paremiya mazmunini adekvat talqin qilish hamda lakunalarni kompensatsiya qilish strategiyalarini ilmiy asoslash imkoniyati kengayishi ko’rsatildi. Tadqiqot natijasida paremiologik materialni lingvomadaniy izohlash va lakunar birliklarni tasniflash mezonlari bir-birini to’ldiruvchi metodologik platforma ekanligi asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 384 б.
2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Москва: Международные отношения, 1980. 342 с.
3. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.
4. Newmark P. A Textbook of Translation. London: Prentice Hall, 1988. 292 p.
5. Kövecses Z. Metaphor in Culture. Universality and Variation. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 314 p.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология. Москва: Академия, 2001. 208 с.